

П.Ф. Кузнецов, О.О. Хохлов

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ СТЕПОВОГО НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЗА ДОБИ РАНЬОЇ БРОНЗИ*

На ґрунті радіовуглецевих дат і археологічних матеріалів висвітлено ритми змін на просторах східноєвропейських степів, пов'язаних з формуванням та поширенням ямної культури, а також антропологічний склад її носіїв.

К л ю ч о в і с л о в а: степи Східної Європи, ранній бронзовий вік, ямна культура, хронологія, антропологічний тип.

Вивчення раннього бронзового віку (РБВ) має багату історіографію. Для нашої роботи і для наступних досліджень дуже важливим є визначення часу початку бронзового віку і його тривалості в степовій смузі Східної Європи. В загальноючій праці, присвяченій енеолітичній добі, виникнення ямної культури віднесено до цього періоду, але значний її проміжок — до ранньої фази бронзового віку (Мерперт 1982, с. 322). Іншими словами, припускалося, що ямна культура існувала впродовж двох археологічно значимих періодів. Водночас інші дослідники розглядали західний її ареал лише в межах мідного віку України (Археологія... 1985, с. 336—352). Тут слід сказати, що поняття «мідний вік» майже співпадає з терміном «енеоліт». Через це на час виходу останньої згаданої праці, що підсумовувала вивчення ямної культури на території України, вже були відомі й головні аргументи для заперечення такого її розміщення в системі загальної періодизації. Провідні характеристики інвентарю й поховального обряду ямної культури, стратиграфічні й хронологічні дані дозволяють віднести її до РБВ (Васильєв, Кузнецов, Турецкий 2000; Гей 2000; Черных, Орловская 2004, с. 93). Серії радіовуглецевих дат потенційно надають можливості для уточнення реального часу культури.

Життєзабезпечення населення доби РБВ степової смуги Східної Європи спиралося на два головні сектори економіки — рухливе скотарство й металургійне виробництво. Металургія базувалася головним чином на експлуатації

мідних рудопроявів Волго-Уральського регіону (Черных 1997). Роль і значимість мідно-рудних ресурсів Донецького басейну для формування та розвитку культур РБВ ще має бути з'ясована.

Комплекси ямної культурно-історичної спільноти степової смуги були першими в низці культур бронзового віку Східної Європи. Її пам'ятки напрочуд одноманітні на всій території східноєвропейських степів. З початком бронзового віку найважливішим культурним атрибутом стає зведення земляних курганных насипів над окремими похованнями. Поселень з вираженим культурним шаром мало, як мало відомо й про побутові комплекси ямної культури. Рухливий характер скотарства стимулював широке розповсюдження та модифікацію транспортних засобів (Гей 2000). Їхніми прототипами, вочевидь, були передньоазійські вози. Важливою обставиною було настання в добу РБВ сухого й теплого суббореального кліматичного періоду. Масштабні дослідження пам'яток РБВ дозволили сформулювати низку питань, розв'язання яких допоможе вивченню етнокультурних зв'язків степового населення у просторі й часі.

Найважливішим завданням є дослідження генези ямної культури. Зараз маємо два погляди на її походження. За концепцією М.Я. Мерперта (1974), розвиненою І.Б. Васильєвим (1979), ямна культура виникла у Волго-Ураллі, на думку Д.Я. Телегіна (2000), конкретизовану В.А. Трифоновим (2001), — внаслідок західного впливу чи проникнення.

Для визначення регіональних інтервалів існування ямної культури були підсумовані дані радіовуглецевих дат пам'яток від Приуралля до Подніпров'я і здійснено їх порівняння зі стратиграфічними даними. В серії дат (більше 200)

* Роботу виконано за підтримки гранта РГНФ 09-01-00306 а/У.

найдавніші припадають на східний ареал ямної культури, що охоплює Волго-Уральський регіон. Раніше пропонувалося визначення ранньоямного періоду як ямно-репінського за керамікою із поховальних комплексів Волго-Уралля. Культурна єдність поселенських і поховальних пам'яток дозволяє підкорегувати хронологічний інтервал культури. Є дві дати для поселень: Кизил-Хак I, споруда, вуглистія грунт, УПІ-430, 4900 ± 40 ; Кизил-Хак II, культурний шар, ГИН-?, 5050 ± 45 (Барынкин 1992; Лаврушин, Спиридонова, Сулержицкий 1998). Отримано також чотири дати за ямно-репінською керамікою: поселення Кизил-Хак I, Ki-14542 4510 ± 80 ; Ki-14543 4540 ± 80 ; могильник Лопатино I 31/я. 1, Ki-14544 4800 ± 80 ; Ki-14545 4750 ± 70 (Кузнецов, Ковалюх 2008). Калібрація дат дозволяє визначити нижню межу ямної культури ХХХV ст. до н. е. Таким чином, існування ямної культури у східному ареалі — у Волго-Ураллі — можна віднести до 3500—2900 рр. до н. е. Радіовуглецева хронологія її західного ареалу детально розглянута А.В. Ніколовою та Ю.Я. Рассамакіним. Аналіз 162 дат дозволив дослідникам датувати ямну культуру в межах України 3000—2300 рр. до н. е. (Rassamakin, Nikolova 2008).

Відтак, встановлено, що ямна культура, а відповідно й початок бронзового віку, у Волго-Ураллі суттєво давніша, ніж в інших регіонах степової смуги Східної Європи. На території сучасної України, зокрема в Подніпров'ї, вона існувала значно довше, ніж на інших просторах її поширення. Вірогідно, тут сталася найуспішніша культурно-господарська адаптація степового населення за доби РБВ, представлена окремим варіантом ямної культури.

Потенційна можливість формування ямного загальнокультурного стереотипу на сході європейських степів ставить проблему спадковості при переході від енеоліту до бронзового віку. Але серія радіовуглецевих дат вказує на хронологічний разрив між ямними комплексами та енеолітичними ґрунтовими похованнями Волго-Уралля (Кузнецов 1996). Доволі ранню і майже синхронну позицію займають усі три ґрунтові могильники хвалинської культури Волзького Правобережжя: Хвалинський I і II та Хлопков Бугор (Кузнецов 2008). Але нема дат для підкурғанних поховань енеоліту Заволжя.

Через відсутність дат важко визначити хронологічну позицію репінської культури. Немає й поховальних комплексів. Підкурғанне поховання на Середньому Дону (Підгірне 2/2),

віднесене В.І. Беседіним і Ю.П. Матвеевим до репінської культури, за обрядом відповідає ямній. На Середньому Дону власне ямні поховання А.Т. Синюк (2006) поділяє на дві хронологічні групи. Таким чином, невирішеними лишаються проблеми хронології енеолітичних підкурғанних поховань і наявності репінських поховальних комплексів. У зв'язку з цим дуже важливим є дослідження поселень РБВ на компактній території в напівпустельній зоні Північного Прикаспію зі вцілілим культурним шаром. І.Б. Васильєв і А.Т. Синюк відносять їх до другого етапу репінської культури. П.П. Баринкін указує на наявність прямих аналогій кераміці з прикаспійських поселень у похованнях ямної культури Заволжя. Фактично кераміка з ямних поховань II етапу (за М.Я. Мерпертом) Нижнього Поволжя та поселень Північного Прикаспію утворює єдиний культурно-хронологічний пласт. Тут важливо відзначити, що посудина з Биково II 2/3 має аналогії на стоянці Кизил-Хак I (Барынкин 1986) і її віднесено до раннього етапу репінської культури (Синюк 1981).

Таким чином, маємо потенційну можливість включити репінські поселення степової смуги до ямної культурно-історичної спільноти. Кераміка з поселень і деяких поховань має особливу форму й орнаментацию, і її можна назвати окремим «репінським» керамічним стилем. Цей стиль є своєрідним маркером для виділення найраніших ямних поховань, які називають «ямно-репінськими». Інші типи кераміки суттєво різняться.

О.Д. Мочалов (2008, с. 44—45) показав наявність прототипів для деяких форм ямної кераміки у передкавказькій майкопсько-новосвободненській спільноті. Для південної степової смуги Європи цей час представлено серією дат Майкопа і Новосвободної. Їхній інтервал охоплює період у 3700—3200 рр. до н. е. (Трифонов 2001). Подавлення майкопських і новосвободненських пам'яток дозволяє наголошувати на ролі культур Північного Кавказу у становленні доби бронзи Східної Європи. Очевидно, розквіт Майкопа і був тим каталізатором, що визначив початок бронзового віку в Східній Європі. Північнокавказькі традиції в металообробці фіксуються тут у всіх культурах доби ранньої та середньої бронзи степової смуги. Майкопсько-новосвободненські традиції помітні і в поховальному обряді. Найповнішу їх характеристику подано в описі витоків поховального обряду новотиторівської культури (Гей 2000, с. 198—199).

Трансформація культур у часі та просторі знаходить вираз у періодизації комплексів. Наявність значимих серій дат призвела до появи робіт, побудови яких спираються саме на них. Із останніх вкажемо статтю М.А. Турецького, який виділив п'ять етапів ямної культури, відштовхуючись лише від дат і не враховуючи стратиграфічної позиції та особливостей обряду і супроводу (Турецкий 2007). На противагу таким роботам нами здійснено аналіз і кореляцію прикмет поховального обряду доби РБВ, а разом з О.Д. Мочаловим — порівняльне вивчення кераміки з курганів ранньої бронзи від Приуралля до Прикарпаття. Виявлено стійке поєднання прикмет обряду ямної культури, а саме небіжчики: 1) випростані на спині, орієнтовані на схід і повністю вкриті вохрою; 2) скорчені на спині, орієнтовані на схід і повністю вкриті вохрою; 3) скорчені на спині, орієнтовані на північний схід і частково вкриті вохрою; 4) скорчені з розворотом на бік, орієнтовані на північний схід і частково вкриті вохрою.

За загальної уніфікації обряду помітна доволі значна різноманітність особливостей його прояву, поєднання яких характерне для Волго-Уральського регіону: випростані поховання, парні, поховання дорослого й підлітка, черепів, розчленовані, діагональне перекриття ям плахами, концентрація вохри на черепі, тазі і ступнях, посипка вохрою дна могили.

Стратиграфічне зіставлення поховань дозволяє виділити два етапи ямної культури у Волго-Ураллі проти одного — «ямно-репінського»: етап I, Биково-Бережновський, — поховані лежать на спині випростано і скорчено, повністю притрушені вохрою, орієнтовані в східному напрямку; етап II, Кутулукський, — поховані лежать на спині випростано і скорчено, частково притрушені вохрою, орієнтовані у північно-східному напрямку. Переважає забарвлення вохрою в таких поєднаннях: череп—таз—ступні; таз—ступні; череп—ступні. Поширено й забарвлення однієї частини скелету.

Правобічна поза небіжчиків у Приураллі (тамар-уткульський тип) — пізніше явище, що відповідає наступному ранньополтавкинському періоду у Поволжі початку середнього бронзового віку. Поширюється нова традиція іншої культури. Якщо для обряду ямної культури РБВ характерний акцент, спрямований безпосередньо на небіжчика, то для середнього бронзового віку Волго-Уралля визначальним стає оформлення місця для померлого складними конструкціями. Функціональні особливості могили складної конструкції в

Прикубанні пов'язані з розміщенням під насіпом поховального воза (Гей 2000). У Волго-Ураллі теж фіксуємо відображення цього ритуалу, але вже не пов'язане безпосередньо з практичним призначенням. У цей період на значних степових просторах на захід від Волги продовжує розвиватися ямна культура, охоплюючи значний хронологічний інтервал у межах 3000—2200 рр. до н. е. (Николова 2001; Трифонов 2001; Черных, Орловская 2004; Шишлина 2007).

Розгляд культурогенетичних процесів доволі продуктивний при зіставленні з даними палеоантропології. Походженню фізичного типу носіїв ямної культури і наступних присвячено чимало робіт (Дебец 1948; Герасимов 1955; Вуич 1958; Гинзбург 1959; Фирштейн 1967; Кондукторова 1973; Круц 1984; Шевченко 1986; Романова 1991; Яблонский, Хохлов 1994; Хохлов 1997; 1998; 1999; 2000; 2006 і ін.). Поряд з протоевропеїдним типом, характерним для ямної культури, виділено й інші краніологічні комплекси. В їх числі фіксується також альтернативний протоевропеїдному варіант, близький до середземноморського (Герасимов 1955; Фирштейн 1967).

Попередніми дослідженнями досить надійно встановлено, що населення ямної культури в своєму широкому географічному ареалі не було однорідним. Формування його відбулося на ґрунті антропологічних варіантів, які існували в доямну добу на степових і лісостепових просторах Східної Європи. Особливо переконливо це показав А.В. Шевченко (1986).

Зараз у науковий обіг введено значні палеоантропологічні серії доби ранньої бронзи Волго-Уралля, Північно-Західного Прикаспію, Передкавказзя, Подніпров'я і Північно-Західного Причорномор'я. Базовими для нашого дослідження є матеріали Волго-Уралля, що дозволили отримати достовірні показники. Для ямної культури (56 визначень) середня тривалість життя становить 33,2 роки, зокрема для чоловіків — 39,9 років, для жінок — 36,9 років. Ці показники ідентичні з раніше встановленими за матеріалами ямної культури Нижнього й частково Середнього Поволжя (Алексеев 1972) та близькі до визначених для її населення Подніпров'я (Круц 1984). Схожі характеристики, а саме, незначна кількість дітей і різке переважання чоловіків, отримано для ямної культури за Чограйськими могильниками Калмикії (Шевченко 1986). Антропологічна добірка ямної культури Волго-Уралля демонструє порівняно триваліше життя. Оче-

видно, індивіди досить благополучно переживали дитячий вік. Зважаючи на порівняно незначну кількість похованих під курганами ямної культури, неможливо зробити висновок про те, що це число відображає всю сукупність суспільства. Цей висновок стосується і племінної, вужчої — родової — організації колективів. На тлі матеріалів попередньої хвалинської енеолітичної культури місцева ранньоямна серія Волго-Уралля за демографічними показниками різниться значно меншим числом дитячих поховань, більшою вірогідністю доживання до літнього й старечого віку. Дещо зросло співвідношення статей на користь чоловіків. Такі риси в цілому ближчі до показників мезолітичної доби, що характеризують рухливі групи населення. Стосовно колективів ямної культури Волго-Уралля справедливим буде висновок про їх родовий устрій, аніж племінний. Та все ж ці колективи були достатньо консолідовані для дотримання спільних ритуальних традицій. Вірогідно, дослідження великих могильників ямної культури у Волго-Ураллі ще попереду — тих, що відображають сезонні скупчення декількох скотарських груп, якщо вони не відходили для зимівлі у південніші та віддаленіші місця. Прикладом таких концентрацій можна назвати некрополі на зразок Чограйських у Калмикії.

Дослідження посткраніальної частини скелетів дає загальне уявлення про фізичний розвиток людських палеопопуляцій. Тут не спостерігається суттєвих розбіжностей між локальними серіями ямної культури. Переважає мезоморфний розвиток з досить пропорційним співвідношенням частин скелету. Фіксується незначна тенденція до видовження нижніх кінцівок. Нерідко довгі трубчасті кістки великі, зі збільшеними поперечним і в обхваті діаметрами. Рельєф добре виражений, що обумовлювалося, зокрема, ступенем розвитку м'язів. Кістки грудної клітини, ключиці, тазові й інші також часто масивні. Такі само характеристики притаманні й скелетам жінок. Це інколи навіть викликало труднощі у визначенні статі. Спостереження засвідчують потужний розвиток м'язів і у чоловіків, і у жінок. Статевий диморфізм, тим не менше, доволі відчутний. Середній зріст, вирахований за кількома відомими формулами зарубіжних і вітчизняних дослідників (Алексеев 1966), становить для чоловіків за середніми показниками серій 169,0—172,0 см, для жінок 161,0—164,0 см.

За сумарними остеологічними характеристиками населення ямної культури загалом відрізнялося від носіїв передуючої хвалинської

енеолітичної культури. Але є і певна подібність до населення неоліту—енеоліту Волго-Доння й Подніпров'я. Можливо, вона відображає, зокрема, зв'язки генетичного характеру. Матеріал початку середньої бронзи різноманітніший. Як і раніше, домінує мезоморфна, масивна конституція. Але якщо для населення катакомбної культури півдня Східної Європи ця тенденція цілком відчутна, то для полтавчинської добірки Поволжя є серії з тенденцією до стрункішого тонкокісткого скелету. Але пояснити причину певної морфогенези в цей час поки що зарано через нечисленність спостережень. Розбіжності між показниками зросту за доби ранньої та середньої бронзи несуттєві.

Слід зауважити, що для степових і лісостепових регіонів Росії маємо доволі представницьку краніологічну колекцію для вказаних періодів. Але є і певні лакуни. Так, порівняно невелика антропологічна добірка походить з Північного Прикаспію, хоча археологічний матеріал з побутових пам'яток тут вивчено досить добре.

На ґрунті статистичних зіставлень з використанням методів багатомірного аналізу доволі чітко простежуються чотири морфологічних комплекси європеїдів, які тяжіють до конкретних територій: комплекс гіперморфний масивний, мезокранний локалізується переважно в районах Самарського Поволжя; масивний, широколиций, брахікранний — на територіях Північно-Західного Прикаспію та низовин Волги; помірно широколиций, доліхокранний південноєвропеїдний переважно концентрується в районах Північно-Західного Причорномор'я, а комплекс помірно широколиций, доліхокранний — у Подніпров'ї. При цьому практично в будь-якому регіоні можна виявити черепи одного з названих типів, але частка їх різна, що відповідає нормам популяційної мінливості. У майбутньому цілком можливо буде виділити й інші специфічні антропологічні групи.

З-поміж виділених варіантів, зважаючи на абсолютні дати, до найраніших можна віднести матеріали поволзької краніологічної серії. Субстратом для формування давньоямних традицій фахівці вважають хвалинську й середньостогівську енеолітичні культури. Носії цих культур краніологічно не ідентичні. В них фіксується антропологічна строкатість і на міжгруповому, і на груповому рівнях (Сурнина 1963; Хохлов 1998; 2000; Потехина 1999). Це ускладнює дослідження процесу расогенези і змушує відмовитися від прямолінійних схем розвитку наступних антропологічних варіантів.

Важливі результати отримані нами при порівнянні антропологічних серій за регіонами поширення ямної культури. Виявлено розбіжності в міжрегіональному ступені схожості чоловічих і жіночих серій. Певну подібність демонструють, з одного боку, серії жіночих черепів ямної культури Волго-Урала і Подніпров'я, з іншого — вони та серії з обох Хвалинських енеолітичних могильників Поволжя. Усі вони різною мірою тяжіють до мезоморфного доліхо-мезокранного комплексу. Подібні краніологічні риси простежуються і на деяких чоловічих черепках ямної культури з могильників класичного середнього степу. Це дозволяє припустити існування генетичної спадковості між носіями названих культур енеоліту і ранньої бронзи. Крім того, більшість чоловічих серій ямної культури Поволжя демонструють дещо інший напрям зв'язків. Краніологічна добірка з Самарського Поволжя в цілому характеризується гіперморфією та мезокранією. Вона не має прямих аналогій серед хвалинських енеолітичних черепів доліхо-акрокранного мезоморфного краніокомплексу. Ця серія найближче зіставляється з черепами гіперморфної будови з могильників неоліту—енеоліту Волго-Доння й Подніпров'я. Приблизно такий само напрям зв'язків виявляється за деякими серіями Нижнього Поволжя та Калмикії, але зі своєю специфікою. Вірогідно, походження поволзьких давньоямних груп можна також пов'язувати з розселенням людності, яке відображує чоловічі комплекси рис Волго-Донського регіону. В енеолітичний період ця територія, мабуть, була зоною періодичних контактів носіїв мезоморфних і гіперморфних степових, а також лісостепових краніологічних комплексів (Хохлов 1997; Потехина 1999). Наслідком таких біологічних змішувань могли бути краніологічні комбінації, притаманні наступним поволзьким давньоямним популяціям. Певну морфологічну подібність до гіперморфних поволзьких комплексів можна виявити також серед черепів пізніх етапів енеоліту, які відносять до новоданилівської, суворовської і михайлівської культурних груп (Потехина 1999). Цілком вірогідний їх моделюючий вплив на формування антропологічного вигляду деяких давньоямних груп.

Особлива морфологічна специфіка виражена на черепках носіїв ямної культури з територій Північно-Західного Прикаспію (сухостепові райони Калмикії). Фіксується відчутна брахікранія за загальною тенденцією до гіперморфії. Ці характеристики, а також вузьке пере-

нісся, дещо приплюснутий на верхньому рівні лицевий відділ чітко помітні в комплексі на краніологічних матеріалах могильника Хлопков Бугор хвалинської енеолітичної культури. Вірогідно, що в цьому випадку йдеться не тільки про морфологічну схожість, але й про певну генетичну спадковість (Хохлов 2006). На багатьох брахікранних черепках доби ранньої бронзи півдня Східної Європи спостерігається помітне сплюснення потиличного відділу. Можна припустити, що це наслідок ненавмисної деформації голови, пов'язаної зі специфікою дитячої люльки. Тобто, брахікефалізацію давньоямного населення Північно-Західного Прикаспію можна додатково пояснити особливими культурними традиціями.

Спираючись на сучасну інформацію, неможливо вибудувати чіткі лінії генези й розповсюдження тих чи інших груп раннього періоду доби бронзи. Вони були багатокомпонентними й різнонаправленими. На формування морфологічних особливостей регіональних антропологічних варіантів ямних груп тою чи іншою мірою впливали носії місцевих культур. Передумову формування давньоямних традицій і змішання краніологічних комплексів можна пояснити контактами між хвалинськими й середньостогівськими групами населення. Їхнє відображення можна виявити в поховальних комплексах, що займають проміжну хронологічну позицію між хвалинськими і ямними пам'ятками, приміром, підкурганних похованнях бережнівського типу Нижнього Поволжя. Їх іноді наводять на доказ волго-уральського походження ямної культури. Черепи з поховань бережнівського типу досить схожі саме з хвалинськими. Але з цього не випливає висновків про єдину й тверду генетичну спадковість між хвалинським і давньоямним населенням. Це можна пояснити й асиміляцією місцевого постхвалинського населення (носіїв доліхо-акрокранного мезоморфного типу) групами, що розселилися з Волго-Донського регіону та мали мезо-доліхокранні й широколиці прикмети (Хохлов 1997).

На початку доби середньої бронзи на півдні Східної Європи з'явилися катакомбні культурні традиції, синкретичні ямно-катакомбні. У Нижньому й Середньому Поволжі формується полтавкинська культура, а на Південному Уралі — тамар-уткульська культурна група. Слід відзначити, що фіксується і більше антропологічне розмаїття, мозаїчнішою стає картина поширення антропологічних варіантів. Для початку середньої бронзи враховано 137 ви-

значень статі й віку. В цілому загальні демографічні показники близькі до ранньоямної добірки. Спостерігається лише деяке подовження середньої тривалості життя. Виявляються позитивні демографічні тенденції, приміром, зменшується частка померлих у молодому віці. Вірогідно, ці тенденції відображають кращу адаптованість популяцій цього часу до природного й соціального середовища.

Полтавкинська середньоволзька група, виходячи з антропологічних характеристик, веде походження від місцевого давньоямного населення. В деяких локальних зонах Європи простежується поява й поширення традиції класти померлого на боці. Такі поховальні навички притаманні й пізньоямним групам Північно-Західного Причорномор'я. Встановлено доволі високий ступінь кореляції між позою скелета і його краніологічними характеристиками (Круц 1977; Хохлов 1999; 2000). Так, особи, поховані на спині, характеризуються переважно мезо-брахікранним черепом з широким лицевим відділом. Натомість вкладені скорчено на боці мають переважно череп доліхокранний, середньоширокий і різко профільований лицевий відділ. Ці характеристики прикметні і для пам'яток України, і Волго-Уралля. Появу людей з рисами, близькими до середземноморських і тісно пов'язаних зі складними поховальними конструкціями в курганах, можна також пов'язувати з радіальним розповсюдженням якогось спільного антропологічного компонента. Можна припустити, що тут ми маємо відображення

міграційних процесів, пов'язаних з південноєвропеїдним компонентом. Морфологічно найближчими до таких комплексів початку середньої бронзи є черепи майкопсько-новосвободненської групи. Хронологічно вони набагато давніші. Слід сказати, що черепи, близькі до південноєвропеїдного комплексу, трапляються і в краніологічній колекції ранньоямного часу Південного Уралу (могильники біля сіл П'ятирічка, Кардаїлово, Ішкиновка). Можливо, вони маркують ранні епізодичні імпульси, пов'язані з розповсюдженням південноєвропеїдного типу кавказького походження. Більш активне поширення доліхокранного південноєвропеїдного компонента в східноєвропейському степу фіксується для початку середньої бронзи (Хохлов, Мимоход 2008). Гіпотетично, це могло статися через групи новотиторівської культури Передкавказзя, пов'язаної своїми коренями з майкопсько-новосвободненськими традиціями (Гей 2000). Але в нашому розпорядженні немає краніологічних матеріалів цієї культури.

Наостанок зауважимо, що наша робота знову підтверджує тезу про відсутність строгої детермінанти, а також взаємообумовленості культуро- і расогенетичних процесів. У деяких випадках такі спільні процеси простежуються. Поширення культур можливе і без переміщення антропологічних типів, але поява в чужому середовищі нових груп населення завжди призводить до трансформації місцевої культури.

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1966.

Алексеев В.П. Палеодемография СССР // СА. — 1972. — № 1. — С. 3—21.

Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1.

Барынкин П.П. Кызыл-Хак I — новый памятник позднего энеолита Северного Прикаспия // Древние культуры Северного Прикаспия. — Куйбышев, 1986. — С. 80—93.

Барынкин П.П. Энеолит и ранняя бронза Северного Прикаспия. — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1992.

Васильев И.Б. Среднее Поволжье в эпоху ранней и средней бронзы (ямные и полтавкинские племена) // Древняя история Поволжья. — Куйбышев, 1979. — Т. 230. — С. 24—56.

Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Турецкий М.А. Ямная и полтавкинская культуры // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. — Самара, 2000. — С. 6—64.

Вуич Л.Г. Черепа из курганов эпохи бронзы и сарматского времени на левом берегу Нижнего Дона // МИА. — 1958. — 62. — С. 417—425.

Гей А.Н. Новотиторская культура. — М., 2000.

Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу. — М., 1955 (ТИЭ, н. с. — Т. XXVIII).

Гинзбург В.В. Этногенетические связи древнего населения Сталинградского Заволжья (по антропологическим материалам Калиновского могильника) // МИА. — 1959. — 60. — С. 524—594.

Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. — М., 1948 (ТИЭ, н. с. — Т. 4).

- Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. — М., 1973.
- Круц С.И. Население степной Украины в эпоху энеолита—бронзы (по антропологическим данным). — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1977.
- Круц С.И. Палеоантропологические исследования степного Поднепровья. — К., 1984.
- Кузнецов П.Ф. Новые радиоуглеродные даты для хронологии культур энеолита—бронзового века юга лесостепного Поволжья // Радиоуглерод и археология. — СПб., 1996. — Вып 1. — С. 56—60.
- Кузнецов П.Ф. Ямная культура Волго-Уралья. Периодизация, хронология, межрегиональный контекст // Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда. — Суздаль, 2008. — Т. I. — С. 358—360.
- Кузнецов П.Ф., Ковалюх Н.Н. Датирование керамики ямно-репинского облика в Поволжье // Археология Восточноевропейской степи. — Саратов 2008. — 6. — С. 194—199.
- Лаврушин Ю.А., Спиридонова Е.А., Сулержицкий Л.Д. Геолого-палеологические события севера аридной зоны в последние 10 тыс. лет // Проблемы древней истории Северного Прикаспия. — Самара, 1998. — С. 40—65.
- Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. — М., 1974.
- Мерперт Н.Я. Энеолит Юга СССР и евразийские степи // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 321—331.
- Мочалов О.Д. Керамика погребальных памятников эпохи бронзы лесостепного Волго-Уральского междуречья. — Самара, 2008.
- Николова А.В. Хронология ямной и катакомбной культур степной Украины: некоторые вопросы датировки методом ^{14}C // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Мат-лы Междунар. научн. конф. — Самара, 2001. — С. 104—107.
- Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. — К., 1999.
- Романова Г.П. Палеоантропологические материалы из степных районов Ставрополя эпохи ранней и средней бронзы // СА. — 1991. — № 2. — С. 160—169.
- Синюк А.Т. Репинская культура эпохи энеолита—бронзы в бассейне Дона // СА. — 1981. — № 4. — С. 8—20.
- Синюк А.Т. Памятники ямной культуры Донской лесостепи // Проблемы изучения ямной культурно-исторической области. Мат-лы Междунар. научн. конф. — Оренбург, 2006. — С. 81—83.
- Сурнина Т.С. Палеоантропологические материалы из Александрийского могильника // Антропологический сборник. — 1963. — IV. — С. 144—153 (ТИЭ — Т. LXXVII).
- Телегин Д.Я. Об основных линиях этнокультурного развития нео-энеолитического времени юго-запада Восточной Европы и их хронология // Хронология неолита Восточной Европы. Тез. докл. Междунар. научн. конф. — СПб., 2000. — С. 79—82.
- Трифонов В.А. Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита — средней бронзы Кавказа, степной и лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования) // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Мат-лы Междунар. научн. конф. — Самара, 2001. — С. 71—82.
- Турецкий М.А. Проблемы культурогенеза в эпоху раннего — начала среднего бронзового века в степной зоне Волго-Уралья // Археологические памятники Оренбуржья. — Оренбург, 2007. — VIII. — С. 116—129.
- Фирштейн Б.В. Антропологическая характеристика населения Нижнего Поволжья в эпоху бронзы // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. — К., 1967. — С. 100—139.
- Хохлов А.А. К вопросу о происхождении ямно-полтавкинского населения пограничья лесостепи и степи Волго-Уралья // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории племен южнорусских степей. Мат-лы Междунар. науч. конф. — Саратов, 1997. — С. 30—33.
- Хохлов А.А. Палеоантропология пограничья лесостепи и степи Волго-Уралья в эпоху неолита—бронзы. — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1998.
- Хохлов А.А. Краниологические материалы ранней и начала средней бронзы Самарского Заволжья и Оренбуржья // Вестник антропологии. — 1999. — 6. — С. 97—129.
- Хохлов А.А. Палеоантропология эпохи бронзы Самарского Поволжья // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. — Самара, 2000. — С. 309—332.
- Хохлов А.А. О краниологических особенностях населения ямной культуры Северо-Западного Прикаспия // Вестник антропологии. — 2006. — 14. — С. 136—146.
- Хохлов А.А., Мимоход Р.А. Краниология населения степного Предкавказья и Поволжья в посткатакомбное время // Вестник антропологии. — 2008. — 16. — С. 44—70.
- Черных Е.Н. Каргалы. Забытый мир. — М., 1997.
- Черных Е.Н., Орловская Л.Б. Радиоуглеродная хронология катакомбной культурно-исторической общности // РА. — 2004. — № 2. — С. 15—29.
- Шевченко А.В. Антропология населения южно-русских степей в эпоху бронзы // Антропология современного и древнего населения европейской части СССР. — Л., 1986. — С. 121—215.

Шишлина Н.И. Северо-Западный Прикаспий в эпоху бронзы (V—III тысячелетия до н. э.). — М., 2007 (Тр. ГИМ. — 165).

Яблонский Л.Т., Хохлов А.А. Краниология населения ямной культуры Оренбургской области // Моргунова Н.Л., Кравцов А.Ю. Памятники древнеямной культуры на Илеке. — Екатеринбург, 1994. — С. 116—152.

Rassamakin Yu. Ya., Nikolova A.V. Carpathian Import and Initiations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area // Import and Initiation in Archaeology. — Langenweisbach, 2008. — P. 51—88.

Надійшла 09.02.2010

П.Ф. Кузнецов, А.А. Хохлов

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ СТЕПНОГО НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В ЭПОХУ РАННЕЙ БРОНЗЫ

Экономика населения раннего бронзового века в степной зоне Восточной Европы базировалась на двух главных секторах — подвижном скотоводстве и металлургическом производстве. Такие формы хозяйственно-культурной адаптации предполагают активные этнокультурные связи населения, обмен, интенсивные миграционные процессы.

Начальный период бронзового века представлен ямной культурно-исторической общностью. Сравнение радиоуглеродных дат двух главных ареалов распространения этой общности — западного (территория Украины) и восточного (Волго-Уралье) — подтверждает гипотезу о восточном происхождении ямной культуры. Западный ареал ямной культурно-исторической общности охватывает период 3000—2300 гг. до н. э., восточный — 3500—2900 гг. до н. э. Восточное происхождение и дальнейшее распространение на запад носителей ямной культуры подтверждается также данными погребального обряда и сопровождающего инвентаря. Памятники древнейшего быково-бережновского этапа ямной культуры распространены в Волго-Уралье, здесь же преобладает керамика раннего репинского стиля. Вместе с тем, установлена хронологическая дискретность между памятниками раннего бронзового века и энеолита на востоке степного ареала. На западе степей Восточной Европы эти эпохи пересекаются во времени. Этот хронологический парадокс требует дальнейшего изучения. К югу от ямной культурно-исторической общности был ареал распространения майкопско-новосвободненской общности Предкавказья. Даты этих памятников свидетельствуют об их некотором хронологическом приоритете по отношению к ямным. В инвентаре ямной культуры фиксируется майкопское влияние. Особенно ярко оно проявляется в металлургии. Есть и определенные заимствования керамических прототипов.

Палеоантропологические данные демонстрируют разнообразие в среде носителей ямной культуры, которое проявляется как на региональном уровне, так и внутри регионов. В восточном ареале, в районах юга Среднего Поволжья, низовьях Волги и Северо-Западном Прикаспии доминируют гиперморфные краниологические комплексы, мезокранный и брахикранный. Первые происходят, скорее, от предшествующего волго-донского населения, вторые имеют аналогии в некоторых материалах хвалынской энеолитической культуры, в частности из Хлопковского могильника. В степном ареале Волго-Уралья имеются черепа ямной культуры, демонстрирующие тенденцию к мезоморфии. Вероятно, их носители своими генетическими корнями восходят к местным популяциям энеолита, представляющим основной антропологический субстрат хвалынской культуры. Распространение свойственного ему мезоморфного или умеренно гиперморфного типов заметно шире фиксируется несколько позднее и западнее, на материалах ямной культуры Поднепровья.

Некоторые восточноевропейские краниологические комплексы характеризуются долихокранией и клиногнатией лицевого отдела, близки южноевропейскому типу. Они встречаются среди ранних материалов бронзового века Южного Урала, а также в доямных Северо-Западного Причерноморья. В определенной мере такие комплексы можно связывать с теми, что были характерны для майкопско-новосвободненского населения Предкавказья. Удельный вес южноевропейских черт нарастает в тех же регионах, но с еще более широким географическим охватом, в первой половине средней бронзы. Вероятно, древние предкавказские группы влияли не только на культурогенез населения восточноевропейских степей, но и на определенных этапах, особенно в период средней бронзы, внесли вклад и в его расогенез.

Р.Ф. Кузнецов, О.О. Хохлов

ETHNO-CULTURAL RELATIONS OF THE STEPPE HABITANTS OF EASTERN EUROPE IN THE EARLY BRONZE AGE

The economy of the Early Bronze Age population in the Steppe zone of Eastern Europe was based on the two main sectors: nomadic pastoralism and metallurgic production. Such forms of husbandry and cultural adaptation presuppose active ethno-cultural relations of the population, exchange, and intensive migration processes.

The initial period of the Bronze Age is represented by Yamna cultural and historic community. Comparison of radiocarbon dates of the two main areas of this community, the western (territory of Ukraine) and the eastern (the Volga River and Ural regions), confirms the hypothesis about the eastern origin of Yamna culture. The western area of Yamna cultural and historic community covers the period from 3000 to 2300 BC, while the eastern one covers the period from 3500 to 2900 BC. The eastern origin and the further expansion to the west of the bearers of Yamna culture is also confirmed by the

data on funeral customs and inventory. Sites of the oldest Bykiv-Berezhany stage of Yamna culture are situated in the Volga River and Ural regions; here also the ceramics of the early Repyne style prevails. Furthermore, chronological discreteness between sites of the Early Bronze Age and the Copper Age in the east of the Steppe area is established. In the west of the steppes of Eastern Europe these epochs are crossed in time. This chronological paradox should be further studied. To the south from Yamna cultural and historic community was the area of settlement of Maykop-Novosvobodnenska community of Trans-Caucasus region. Dates of these sites testify about their certain chronological priority over the Yamna culture ones. In the inventory of Yamna culture the influence of Maykop is found. It is especially vivid in metallurgy. There are also certain adoptions of ceramic prototypes.

Palaeoanthropological data shows diversity in the midst of bearers of Yamna culture which is revealed both on the regional level and within the regions. In the eastern area, in the regions of the south of the Volga River middle region, in the lower course of the Volga, and in the north-west of the Caspian region hypermorphic craniological mesocephalic and brachyranic complexes dominate. Mesocephalic complexes apparently originate from the preceding population of Volga-Don culture; brachyranic complexes find analogies in certain materials of Khvalynsk Copper Age culture, from Khlopkovskiy burial ground in particular. There are skulls of Yamna culture in the Steppe area of the Volga River and Ural regions which show a tendency to mesomorphism. Their bearers most likely take their genetic roots in the local populations of the Copper Age which represent the main anthropological element of Khvalynsk culture. Expansion of peculiar to this element mesomorphic or moderately hypermorphic type is evidently wider recorded some time later and to the west from the region, namely on the materials of Yamna culture in the Dnipro River region.

Some Eastern European craniological complexes are characterized by dolichocranic and wedgegnathic features of face component, and are close to the South European type. They are found in the early materials of the Bronze Age of the Southern Ural region, and also at the pre-Yamna culture sites of the north-west of the Black Sea region. To a certain extent, such complexes can be related to those characteristic for Maykop-Novosvobodnenska population of Trans-Caucasus. The weight of South European features increases in the same regions, though covering wider geographic zones, in the first half of the Middle Bronze Age. Apparently, ancient Trans-Caucasus groups influenced not only genesis of culture of the Eastern European Steppes habitants, but also contributed to the genesis of races at certain stages, especially in the middle period of the Bronze Age.